

HUBERT MIELNIK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland

e-mail: hubert.mielnik@umcs.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6299-742X>

Rozwód w praktyce Sądu Okręgowego w Lublinie w latach 1939–1944*

Divorce in the practice of the District Court in Lublin, 1939–1944

The article presents the practice of the District Court in Lublin in applying the law in divorce cases during the period of the General Government, that is, under German occupation between 1939 and 1944. The study analyses the functioning of the confessional marriage system within the multicentric legal order of the General Government. The thesis advanced in the article is that, in the years 1939–1944, the District Court in Lublin, when adjudicating divorce cases, acted on the basis of the law formally binding on it, and that its case law did not serve the political objectives pursued by the German authorities in the General Government. The source base of the study consists primarily of case files from ten proceedings conducted before the District Court in Lublin during the period, as well as court registers. Supplementary sources include materials concerning other district courts within the General Government and the legal theses issued by the Court of Appeal in Warsaw. The principal research method applied was a historical-legal analysis of specific court cases. The research findings indicate that litigants sought to obtain legally valid divorce decrees, inter alia, by changing their affiliation to a church legally recognised in the General Government. The analysed cases also reflected the broader realities of the occupation, particularly with regard to parties of Jewish origin, who were able to pursue court cases (including divorce proceedings) until the final stages of the Holocaust. The reason for filing one of the lawsuits was most likely the difference in nationality between the spouses and the anti-Jewish legislation introduced in the General Government by the German authorities. The article shows how the conditions of the occupation affected

* Artykuł przygotowano w trakcie stażu naukowego w Katedrze Historii Ustroju i Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod opieką dr hab. Marzeny Dyjakowskiej (październik–listopad 2025) w ramach programu „Staż za miedzą” Związku Uczelni Lubelskich. Chciałbym podziękować dr Judycie Dworas-Kulik za konsultację treści artykułu.

the practical aspects of court proceedings in the General Government, including difficulties connected with parties appearing at hearings and with serving legal documents.

Keywords: divorce, General Government, matrimonial law, district court, Lublin

Wprowadzenie

Do 1939 r. nie udało się w II Rzeczypospolitej przeprowadzić procesu ujednoczenia prawa małżeńskiego, w tym kwestii dotyczących rozwodów¹. Po klęsce Polski w wojnie obronnej 1939 r. z centralnych ziem niewłączonych do Rzeszy Niemieckiej utworzone zostało Generalne Gubernatorstwo (GG). Był to byt państwowy włączony w strukturę Wielkoniemieckiej Rzeszy, a jednocześnie na kilku płaszczyznach wyraźnie odgraniczony od metropolii. Jedną z takich granic i istotnych różnic stanowił odmienny system prawa. W GG miało dalej obowiązywać przedwojenne polskie prawo, o ile nie sprzeciwiało się przejęciu administracji przez władze niemieckie. Jednocześnie obowiązywało w nim prawo niemieckie oraz akty prawne wydane przez uprawniony do tego przez Adolfa Hitlera krąg prawodawców. Prawo obowiązujące przed wrześniem 1939 r. w II RP miało być stosowane przez sądy polskie (nieniemieckie)² wobec ludności polskiej, ukraińskiej i żydowskiej. Status prawny ludności niemieckiej, różnych kategorii, regulowany był przez prawo niemieckie, stosowane przez sądy niemieckie. Oddzielnie uregulowane zostały kwestie przejścia spraw pomiędzy dwoma pionami sądownictwa powszechnego. Stworzony więc został multicentryczny, niejasny system. Kwestie prawa i działalności sądownictwa w GG są dobrze opisane w literaturze naukowej. Stan badań pozwala zatem skupić się na bardziej szczegółowych kwestiach.

Problem wielości systemów małżeńskich obowiązujących w II RP, zgodnie z zasadą dalszego warunkowego obowiązywania prawa II RP, nadal istniał w GG. Na obszarze tym obowiązywał system mieszany, postaustriacki³ oraz system wyznaniowy, regulowany przepisami prawa o małżeństwie z 1836 r. Wciąż

¹ Szerzej: Leonard Górnicki, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939* (Kolonia Limited, 2000), 194; Zdzisław Zarzycki, „Attempts to Codify Personal Matrimony Law in the Second Polish Republic. A Fiasco or Perhaps a Success?”, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 15, z. 2 (2022): 261–273, <https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.018.15721>.

² Dalej: sądy (sądownictwo) polskie. Szerzej: Hubert Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944* (Wydawnictwo UMCS, 2020), 18–19.

³ Zdzisław Zarzycki, „Post-Austrian Divorce Law in Małopolska from 1918 to 1945. Selected Issues”, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 12, z. 3 (2019): 319–359, <https://doi.org/10.4467/20844131KS.19.011.10932>.

stosowano też przepisy prawa międzydzielnicowego⁴. Problematykę rozwodu w orzecznictwie Sądu Okręgowego w Krakowie w monumentalnej monografii przedstawił Zdzisław Zarzycki, przy czym badaniami i analizą objął także okres 1939–1945⁵. W obszarze właściwości Sądu Okręgowego w Krakowie obowiązywały przepisy austriackiego kodeksu cywilnego (ABGB). Nie przebadano do tej pory praktyki orzekania rozwodów przez sądy cywilne w GG w innych dystryktach (systemach). W trakcie kwerendy zachowanych akt Sądu Okręgowego w Lublinie odnaleziono dziesięć spraw z lat 1940–1942 związanych z pozwami wniesionymi o rozwód.

Artykuł przedstawia analizę spraw o rozwód toczących się przed Sądem Okręgowym w Lublinie w okresie okupacji niemieckiej. W GG okupant niemiecki prowadził politykę ukierunkowaną na rozpad życia społecznego – abstrahując od sytuacji skrajnych związanych z terrorem, przykładem takich działań było ułatwianie dostępu do alkoholu, co miało przyczynić się do „rozpijania” społeczeństwa. Na płaszczyźnie prawnej można z kolei podać przykład, że w 1944 r. w GG wprowadzono wysoki cenzus wieku dla osób chcących wstąpić w związek małżeński: dla mężczyzn 28 lat, dla kobiet 25 lat. Zasadnicze pytanie, na jakie należy odpowiedzieć w odniesieniu do badanej problematyki, brzmi: czy władze niemieckie zmieniły prawo lub praktykę stosowania prawa w ten sposób, że umożliwiły lub ułatwiły uzyskiwanie rozwodów na obszarze obowiązywania prawa o małżeństwie z 1836 r.? Z dotychczasowych badań praktyki funkcjonowania sądów polskich w GG wynika, że ich działalność nie była wykorzystywana do realizacji polityki niemieckiej. Należy więc sformułować tezę, że Sąd Okręgowy w Lublinie w sprawach dotyczących rozwodu orzekał na podstawie obowiązującego go prawa, a orzecznictwo to nie miało służyć celom politycznym. W odniesieniu do niektórych spraw możliwe było także przeanalizowanie motywów wniesienia pozwów rozwodowych, danych stron oraz innych istotnych okoliczności spraw.

Opracowanie to ma trzy szczegółowe cele badawcze. Po pierwsze, ustalenie, czy strony pozostające w związkach małżeńskich zawartych na podstawie przepisów prawa o małżeństwie z 1836 r. dążyły do wykorzystania nadzwyczajnych okoliczności okupacji niemieckiej oraz nowego, niejasnego stanu prawnego do uzyskania prawnie ważnych rozwodów. Po drugie, zbadanie wpływu warunków wojny i okupacji na podnoszone w pozwach powody rozwodów. Po trzecie, ustalenie, jak okupacja niemiecka w GG wpływała na przebieg postępowań sądowych w badanym obszarze.

⁴ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych wewnętrznych, Dz.U. 1926, nr 101, poz. 580.

⁵ Zdzisław Zarzycki, *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945* (Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010).

Oprócz najważniejszej pracy dla opracowywanego tematu, tj. monografii Zdzisława Zarzyckiego, uwzględnione zostały także artykuły tego autora poświęcone bardziej szczegółowym kwestiom⁶. Problematyka prawa małżeńskiego w prawie II RP jest dosyć dobrze opracowana w literaturze⁷, chociaż jak w wielu innych obszarach historii prawa sądowego brakuje analiz orzecznictwa opartego na badaniu źródeł archiwalnych⁸. Sądownictwo polskie w GG było przedmiotem moich badań⁹,

⁶ Zdzisław Zarzycki, „Kurator absentis w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w latach 1939–1945”, w: *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. II, red. Stanisław Grodziski, Dorota Malec, Anna Karabowicz i Marek Stus (Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010), 1211–1223; Zdzisław Zarzycki, „Obrońcy węzła małżeńskiego w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w okresie II wojny światowej”, w: *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. II, red. Marian Mikolajczyk (Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010), 433–451; Zdzisław Zarzycki, „Śluby i rozwody w getcie łódzkim”, *Studia z Dziejów Państwa i Prawa* 28, (2025): 173–207, <https://doi.org/10.48269/2450-6095-sdpipp-28-010>; Zdzisław Zarzycki, „Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej”, w: *Cuius regio, eius religio?*, cz. II, red. Grzegorz Górski, Leszek Ćwikła i Marzena Lipska (Wydawnictwo KUL, 2008), 351–387; Zdzisław Zarzycki, „Wielokrotni rozwodnicy na wokandy Sądzie Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945”, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 7, z. 2 (2014): 287–298, <https://doi.org/10.4467/20844131KS.14.025.2266>.

⁷ Z prac opublikowanych w ostatnich latach wymienić można m.in.: Judyta Dworas-Kulik, „Debate Over Secularisation of the Marriage Law in the Second Polish Republic”, *Prawo Kanoniczne* 63, z. 3 (2020): 137–153, <https://doi.org/10.21697/pk.2020.63.3.07>; Judyta Dworas-Kulik, „Personal Marriage Law of the Second Polish Republic in the Eastern Lands of the Former Russian Partition”, *Studia Iuridica Lublinensia* 33, z. 2 (2024): 25–44, <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2024.33.2.25-44>; Judyta Dworas-Kulik, *Prawne regulacje dotyczące bigamii w Polsce w latach 1918–1939* (Wydawnictwo KUL, 2019); Arkadiusz Fastyn, „Problem powstania i charakteru prawa małżeńskiego z 1836 roku”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 64, z. 2 (2012): 193–209, <https://doi.org/10.14746/cph.2012.64.2.08>; Arkadiusz Fastyn, „Zawarcie małżeństwa mieszanego wyznaniowo według prawa małżeńskiego z 1836 roku”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 65, nr 1 (2013): 229–247, <https://doi.org/10.14746/cph.2013.65.1.09>; Piotr Fiedorczyk, „Polish matrimonial law 1918–1939: regulations, attempts to unify and codify”, w: *Kulturkampf um die Ehe: Reform des europäischen Eherechts nach dem Grossen Krieg*, red. Martin Löhnig (Mohr Siebeck, 2021), 147–165. Klasyczne i nadal ważne w odniesieniu do przedmiotowej problematyki pozostają opracowania Jana Gwiazdomorskiego, *Trudności kodyfikacji osobowego prawa małżeńskiego w Polsce* (Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935) czy Henryka Konica, *Prawo małżeńskie obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym* (Księgarnia F. Hoesicka, 1924).

⁸ Przykład, oprócz prac Z. Zarzyckiego, opracowania wykorzystującego akta stosowania prawa: Szymon Paciorkowski, „Problematyka tzw. legalnej bigamii w II RP w świetle spraw małżeńskich toczonych przed Sądem Okręgowym w Poznaniu”, *Adam Mickiewicz University Law Review* 2 (2013): 15–28.

⁹ Mielnik, *Sądownictwo polskie*. Pełne omówienie najnowszego stanu badań w tym obszarze: Konrad Graczyk i Hubert Mielnik, „Okupacyjne prawo, sądy i administracja na ziemiach polskich pod władzą niemiecką 1939–1945 – stan badań i postulaty badawcze”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 45, z. 1 (2025): 32–66, <https://doi.org/10.48261/PIS254502>.

jak również badań takich autorów, jak na przykład Andrzej Szulczyński¹⁰ czy Andrzej Wrzyszczyński¹¹.

1. Metodyka

Podstawową metodą przyjętą w artykule jest krytyczna analiza materiałów źródłowych, na podstawie wyników której sformułowane zostaną wnioski o charakterze ogólnym. Do ustalenia stanu prawnego obowiązującego na badanym obszarze w nakreślonych ramach czasowych wykorzystano metodę historyczno-prawną.

Źródła stanowiące podstawę badania pochodzą z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie z zespołu Sądu Okręgowego w Lublinie 1939–1944 (sygn. 2501). Oprócz akt postępowań wykorzystano także repertorium „C” tego sądu z lat 1939–1941. Pomocniczo przywołano treść też prawnych wydanych w okresie GG dotyczących przepisów prawa o małżeństwie z 1836 r. Tezy prawne spełniały rolę ujednociającą orzecznictwo sądów polskich w GG. Przywołane zostaną w celu ukazania praktycznych problemów ze stosowaniem prawa o małżeństwie z 1836 r. w GG.

Sąd Okręgowy w Lublinie został wybrany nie tylko z powodu obowiązywania na jego obszarze przepisów regulujących wyznaniowy system małżeński, ale także ze względu na odpowiedni materiał badawczy. W pozostałych sądach okręgowych działających w GG zachowały się albo nieliczne akta spraw o rozwód (rozwiązanie małżeństwa)¹², albo akta dotyczące w większości spraw stron wyznania mojżeszowego (Żydów)¹³. W przypadku akt sądu lubelskiego materiał ten był bardziej zróżnicowany, co pozwoliło ukazać tę problematykę w szerszej perspektywie. Z uwagi na stosunkowo niedługi czas od opisywanych zdarzeń zanonimizowano dane osobowe

¹⁰ Andrzej Szulczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* (Wydawnictwo Słowo: 2020).

¹¹ Andrzej Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie* (Wydawnictwo UMCS, 2008); Andrzej Wrzyszczyński, „O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945”, *Zeszyty Majdanka* 14 (1992): 113–125.

¹² Przykładowo zachowały się po jednej sprawie z Sądu Okręgowego w Kielcach (Archiwum Państwowe w Kielcach), sygn. 798, Akta w sprawie cywilnej Tobiasza B. przeciwko Esterze B. o uznanie małżeństwa za rozwiązane (zawarte w dniu 4 VII 1940 r. w Jędrzejowie) oraz Sądu Okręgowego w Warszawie (APW, SOW 1917–1944), sygn. 105, Akta w sprawie cywilnej z powództwa inż. Aleksandra B. przeciwko Katarzynie B. o rozwiązanie związku małżeńskiego.

¹³ Tego typu sytuacja ma miejsce w odniesieniu do zachowanych akt Sądu Okręgowego w Piotrkowie Wydziału Zamiejscowego w Częstochowie. Z działalności tego sądu zachowało się piętnaście spraw o rozwód, z czego czternaście dotyczyło spraw pomiędzy żydowskimi stronami, w tym dziewięć pozwów wniesionych zostało w 1942 r. Archiwum Państwowe w Częstochowie, Sąd Okręgowy w Piotrkowie Wydział Zamiejscowy w Częstochowie 1939–1945, sygn. 1; 4; 10; 20; 22; 29; 59; 60; 61; 64; 74; 87; 98; 108; 109.

stron poprzez użycie pierwszej litery nazwiska, z wyłączeniem przypadku Józefa Siegfrieda, znanego ze swej działalności publicznej w lubelskim Judenracie.

2. Badanie

W obszarze właściwości Sądu Okręgowego w Lublinie w zakresie osobowego prawa małżeńskiego w latach 1939–1944 nadal obowiązywały przepisy prawa o małżeństwie z 1836 r., uzupełnione innymi przepisami. W II RP przepisy te obowiązywały w obszarze właściwości Sądów Apelacyjnych w Warszawie i Lublinie oraz Sądów Okręgowych w Kaliszu i Kielcach. Na mocy tego aktu prawnego wprowadzono odrębne dla każdego z uznanych wyznań przepisy małżeńskie, co prowadziło do skomplikowanych stanów prawnych. Odrębne przepisy obowiązywały wyznawców katolicyzmu, prawosławia, ewangelików i unitów. Właściwe w ich sprawach były sądy kościelne (konsystorskie) poszczególnych wyznań. W II RP wydawały one wyroki „W imieniu Rzeczypospolitej” ze skutecznością prawną równą sądom państwowym¹⁴. Na marginesie warto dodać, że w okresie GG sądy polskie wydawały wyroki pod neutralną formułą „W imieniu prawa”.

Rozwód był możliwy w przypadku wszystkich wyznań i religii poza katolicyzmem. W odniesieniu do małżeństw katolickich dopuszczalne było jedynie orzeczenie separacji od stołu i łoża¹⁵. Zgodnie z art. 62 prawa o małżeństwie z 1836 r. przesłankami do orzeczenia separacji były: cudzołóstwo, ciężkie obelgi doznane od małżonka, dopuszczanie się przez małżonka zbrodni lub występków bądź namawianie małżonka do ich popełniania. Dla osób religii i wyznania nieuregulowanych przez przepisy prawa o małżeństwie z 1836 r. oraz bezwyznaniowców rozwód był możliwy, jeżeli pozwalały na to przepisy wyznania strony powodowej. Właściwy w takich przypadkach był cywilny sąd państwowy (art. 189)¹⁶. W odniesieniu do katolików niemożliwe było zatem orzekanie rozwodów na mocy prawa o małżeństwie z 1836 r. W przypadku innych wyznań uznanych przez ten akt prawny właściwe do orzekania rozwodów były sądy danego wyznania.

Podstawą rozwodów małżeństw żydowskich była księga *Ewen-Haezer*. Zgodnie z nią mąż mógł oddalić żonę, składając list rozwodowy przed sądem rabinicznym.

¹⁴ Zarzycki, *Rozwód w świetle*, 52–53.

¹⁵ Możliwe było także orzeczenie nieważności małżeństwa katolickiego z przyczyn wymienionych w prawie kanonicznym. W sprawach tych właściwy był sąd kościelny orzekający na podstawie norm prawa kanonicznego, występował w nich także obrońca węzła małżeńskiego (*defensor vinculi*). Szerzej: Zdzisław Zarzycki, „Obrońca węzła małżeńskiego w świeckim prawie małżeńskim w Królestwie Polskim w XIX wieku”, *Studia Iuridica Lublinensia* 25, z. 3 (2016): 1041–1042, <https://doi.org/10.17951/sil.2016.25.3.1027>.

¹⁶ *Prawo o małżeństwie*, Warszawa 1836, dostęp: 5 listopada 2025, <https://polona.pl/preview/a54cef4a-2989-4a43-92a6-da7dc98c1d07>.

List rozwodowy musiał uzyskać zgodę żony oraz zatwierdzenie sądu rabinicznego, aby mogło dojść do rozwodu religijnego. Sąd cywilny nie był związany orzeczeniem sądu rabinackiego, które było traktowane wyłącznie jak opinia biegłego. Rozwód religijny nie był także konieczny do uzyskania rozwodu cywilnoprawnego¹⁷.

Wśród tez prawnych wydanych przez sądy apelacyjne w GG odnaleziono sześć tez dotyczących przepisów prawa o małżeństwie z 1836 r. regulujących instytucję rozwodu. Wszystkie odnosiły się do art. 196, znowelizowanego 11/23 czerwca 1891 r.¹⁸ Potwierdzały to tezę o kontrowersyjnym charakterze tego przepisu i możliwości instrumentalnego wykorzystywania go¹⁹. Część z poruszanych w tezach zagadnień prawnych powtarzała się.

Pierwsza teza pochodziła z wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 27 lutego 1941 r., zgodnie z którym w przypadku małżeństw zawartych przez katolików, które w trakcie trwania małżeństwa stały się mieszane, właściwy był sąd wyznania pozwanego. Sąd Apelacyjny w Warszawie uznał, że pomimo błędnego umieszczenia nowej treści art. 196 w systematyce całego aktu prawnego zamiar ustawodawcy wprowadzenia oprócz wyłącznej właściwości sądu duchownego katolickiego właściwości sądu duchownego strony pozwanej był niewątpliwy²⁰. Kolejne dwie tezy pochodziły z jednego wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 9 października 1941 r. Nie są znane okoliczności faktyczne sprawy. Pierwsza z tych dwóch tez dotyczyła reskryptu Naczelnika Państwa z kwietnia 1919 r. przekazującego sprawę o rozwód²¹, wszczętą przez małżonka wyznania ewangelicko-reformowanego przeciwko małżonkowi wyznania rzymskokatolickiego sądowi konsystorskiemu ewangelicko-reformowanemu. Sąd Apelacyjny w Warszawie uznał, że reskrypt taki nie może być uznany za skutecznie zmieniający właściwość sądową przewidzianą w art. 196 prawa o małżeństwie z 1836 r. Ustalenie właściwości sądowej miało prze-

¹⁷ Dworas-Kulik, *Prawne regulacje*, 127–129; Zarzycki, *Rozwód w świetle*, 64–66.

¹⁸ Nowa treść: „Jeżeli osoby, pozostające w małżeństwie, są wyznania chrześcijańskiego obcego i każdy małżonek jest odmiennego wyznania, to, chociażby te osoby brały ślub w kościołach tych dwóch wyznań, wyrzeczenie rzeczywistego istnienia małżeństwa i ważność tegoż należy do sądu wyznania, którego duchowny wpierw ślubu udzielił, zaś wyrok, dotyczący słuszności przyczyn rozwiązania, i co do samego rozwiązania stanowi sąd wyznania, do którego należy pozwany; lecz wyrok ten może być wydany dopiero po rozpoznaniu sprawy co do rzeczywistego zawarcia małżeństwa i jego ważności. Orzeczenie co do tych dwóch wypadków i sam wyrok o rozwiązaniu lub nierozwiązaniu małżeństwa, wydany w ten sposób, uważa się za obowiązujący dla obojga małżonków”.

¹⁹ Zarzycki, *Rozwód w świetle*, 71.

²⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Sąd Apelacyjny w Lublinie 1918–1939 (APL, SAL 1918–1939), sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach kwietniu-maju 1941 r. Dział Cywilny, zeszyt 1, teza 3.

²¹ Przykłady takich reskryptów w indywidualnych sprawach znajdują się w: Archiwum Akt Nowych, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie, sygn. 233; 368; 369; 370; 371; 372. Reskrypty Naczelnika Państwa w sprawie przekazania Ewangelicko-Reformowanemu Sądowi Konsystorskiemu spraw rozwodowych innych wyznań – tzw. przeniesienie forum.

kraczać uprawnienia Naczelnika Państwa, w konsekwencji czego zapadłe w sprawie orzeczenie Sądu Konsystorskiego Ewangelicko-Reformowanego, jako niewłaściwego do rozstrzygnięcia tej sprawy, nie miało skutków prawnych²². Trzecia z odnalezionych też prawnych dotyczyła uznania, że związek małżeński zawarty przez osobę, której poprzednie małżeństwo zostało rozwiązane orzeczeniem niewłaściwego sądu duchownego, nie miało skutków cywilnoprawnych²³. Inaczej uznał Sąd Najwyższy w orzeczeniu z 10 listopada 1938 r., stwierdzając, że małżeństwo zawarte przez małżonka rozwiedzionego wyrokiem niewłaściwego sądu duchownego z inną osobą (za życia małżonka z pierwszego małżeństwa), jeżeli nie zostało unieważnione lub rozwiązane przez właściwy sąd duchowny, nie może być uznane przez sąd cywilny za pozbawione skutków cywilnoprawnych²⁴.

Kolejne tezy dotyczyły: niedopuszczalności umownej zmiany właściwości sądów duchownych²⁵, właściwości Sądu Konsystorskiego Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie do rozpoznawania spraw o rozwiązanie małżeństwa między osobami, z których jedna tylko była wyznania ewangelicko-reformowanego²⁶, właściwości sądu duchownego katolickiego do orzekania w sprawie ważności małżeństwa mieszanego, gdy w chwili wszczęcia sprawy oboje małżonkowie byli katolikami²⁷. Biuro orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie udzieliło także jednej odpowiedzi na abstrakcyjne pytanie o moc obowiązującą art. 196 prawa o małżeństwie z 1836 r. Pytanie poruszało te same kwestie, które zostały już scharakteryzowane oraz budziły wątpliwości i kontrowersje także w okresie II RP²⁸.

²² APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach październiku-grudniu 1942 r. Dział Cywilny, zeszyt 4, teza 3.

²³ APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach październiku-grudniu 1942 r. Dział Cywilny, zeszyt 4, teza 4.

²⁴ Orzeczenie SN z 10 listopada 1938 r. sygn. I C 1832/37, Orzecznictwo Sądów Polskich 1939, z. 7/8, poz. 352. Szerzej: Dworas-Kulik, *Prawne regulacje*.

²⁵ APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach styczeń-marzec 1943 r. Dział Cywilny, zeszyt 1, teza 3.

²⁶ APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach styczeń-marzec 1943 r. Dział Cywilny, zeszyt 1, teza 4.

²⁷ APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach kwietniu-czerwcu 1943 r. Dział Cywilny, zeszyt 2, teza 4.

²⁸ APL, SAL 1918–1939, sygn. 13/5, b. p., Zbiór tez i opinii opracowanych przez Biuro Orzecznictwa przy Sądzie Apelacyjnym w Warszawie w miesiącach październiku-grudniu 1942 r. Dział Cywilny, zeszyt 4.

Według wpisów zachowanych w repertorium „C” za lata 1939–1941 Sądu Okręgowego w Lublinie pierwsze sprawy cywilne, po uruchomieniu sądu pod okupacją niemiecką, zaczęły napływać w drugiej połowie stycznia 1940 r. Pierwsza sprawa dotycząca „uznania małżeństwa za rozwiązane” wpłynęła do Sądu Okręgowego w Lublinie 13 kwietnia 1940 r.²⁹ Dotyczyła ona rozwiązania małżeństwa Marii i Józefa Siegfriedów, którzy zawarli ślub 17 sierpnia 1935 r. Józef Siegfried był doktorem prawa, wyznania mojżeszowego³⁰, a Maria Siegfried była obywatelką Niemiec, wyznania rzymskokatolickiego³¹. Małżeństwo w sierpniu 1939 r. przybyło do Lublina. W pozwie wskazano, że 15 listopada 1939 r. strony rozeszły się, pozwany (Józef Siegfried) opuścił powódkę i każde z nich zamieszkiwało oddzielnie. Adwokat Kazimierz Miernowski z Lublina³² reprezentujący Marię Siegfried podniósł w pozwie, że na podstawie art. 17 prywatnego prawa międzypaństwowego z 2 sierpnia 1926 r.³³ dla spraw dotyczących rozwodu i separacji właściwe było prawo, któremu małżonkowie osobiście podlegali w momencie wnoszenia pozwu rozwodowego. W ustępie drugim tego artykułu przewidziano, że małżonkowie mogli tylko wtedy żądać rozwodu lub separacji w dzielnicy, w której obowiązywało prawo odmienne od tego, jakie było dla nich właściwe, jeżeli rozwód lub separacja były dopuszczalne także według prawa miejsca, gdzie wniesiono powództwo. W sprawie tej dla stron właściwe było prawo obowiązujące na obszarze Wielkopolski, nie minął bowiem rok od ich przybycia do Lublina³⁴. Większe znaczenie miała kwestia dopuszczalności rozwodu. Adwokat

²⁹ APL, Sąd Okręgowy w Lublinie 1918–1944 (SOL 1918–1944), sygn. 227/4, k. 177, Repertorium „C” za lata 1939–1941, Sprawa I C 38/1940.

³⁰ Józef Siegfried pracował przed wojną jako kupiec. W listopadzie 1940 r. zamieszkiwał jako główny lokator przy ul. Kościuszki 3/9. Był członkiem lubelskiego Judenratu, zastępcą Marka Altena w lubelskim oddziale Żydowskiej Samopomocy Społecznej. W marcu 1942 r. udało mu się uzyskać informacje na temat losu deportowanych lubelskich Żydów. 31 marca 1942 r. został dołączony do grupy osób deportowanych do obozu zagłady w Bełżcu. David Silberklang, *Bramy leż. Zagłada w dystrykcie lubelskim* (Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie, Yad Vashem, 2022).

³¹ W sprawie tej pojawiła się więc, ważna z perspektywy ówczesnego prawa niemieckiego, różnica „rasy”. 1 sierpnia 1938 r. jako przyczynę uznania małżeństwo za nieistniejące wprowadzono przypadki określone w ustawie o obywatelstwie państwowym z 15 września 1935 r., jednej z ustaw norymberskich. Prawo to nie obowiązywało automatycznie w GG. Stosowane było jedynie przez sądy niemieckie, a nie polskie. W świetle badań Zarzyckiego początkowo w Sądzie Okręgowym w Krakowie różnica ras nie stanowiła dla polskich sędziów wystarczającej przesłanki rozwodowej, lecz praktyka ta zmieniła się pod wpływem wprowadzania ustawodawstwa antyżydowskiego w GG. Zarzycki, *Rozwód w świetle*, 652–664.

³² Mieszkał i prowadził kancelarię na ul. Kościuszki 8. Przed wojną był jednym z najbliższych przyjaciół poety Józefa Czechowicza. „*Poemat o mieście Lublinie*”. *Sklep z zabawkami*, dostęp: 5 listopada 2025, <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/poemat-o-miescie-lublinie-sklep-z-zabawkami/>.

³³ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych wewnętrznych, Dz.U. 1926, nr 101, poz. 580.

³⁴ Na temat stosowania okresu z art. 17 prywatnego prawa międzypaństwowego: Dworas-Kulik, *Prawne regulacje*, 70–71.

Miernowski podkreślił, że zgodnie z art. 23 prawa o małżeństwie z 1836 r. jednym z powodów zerwania małżeństwa była różność religii (*disparitas cultus*) pomiędzy osobą wyznania rzymskokatolickiego a niechrześcijaninem. W sprawie odbyło się jedno posiedzenie, 27 maja 1940 r., na którym pozwany przyznał powództwo, w tym samym dniu sąd wydał wyrok, w którym uznał małżeństwo Marii i Józefa S. za rozwiązane³⁵.

Drugi pozew rozwodowy w okresie GG został złożony do Sądu Okręgowego w Lublinie 9 października 1940 r. Nie zachowały się jednak akta postępowania, a informacje na temat tej sprawy można pozyskać wyłącznie z wpisów do repertorium. Wynika z nich, że w sprawie badano różnych świadków, najprawdopodobniej przez sądy grodzkie w drodze pomocy prawnej. Ostatecznie akta dołączono do sprawy toczącej się pod inną sygnaturą, lecz nie zachowały się one w zasobie archiwalnym³⁶. W tym samym miesiącu, 26 października 1940 r., złożony został kolejny pozew o rozwód. Kilka dni później, 2 listopada 1940 r., na posiedzeniu niejawnym sąd w składzie jednoosobowym odrzucił ten pozew na podstawie art. 213 kodeksu postępowania cywilnego³⁷. W uzasadnieniu wskazano, że z treści pozwu wynikało, iż strony były wyznania chrześcijańskiego, przy czym nie podano którego konkretnie, dlatego właściwym do rozpatrzenia sprawy był sąd duchowny³⁸. W aktach tej sprawy zachowało się wyłącznie postanowienie sądu, trudno więc zweryfikować więcej szczegółów faktycznych. Do odrzucenia pozwu w sprawach o rozwód, prawdopodobnie z tej samej przyczyny, czyli niewłaściwości w sprawie sądu państwowego, dochodziło także w sprawach przed innymi sądami, np. Sądem Okręgowym w Kielcach³⁹.

W kwietniu 1941 r. wydano rozporządzenie generalnego gubernatora o uznaniu Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie⁴⁰. Tym aktem prawnym uznano dawny Polsko-Narodowy Kościół Katolicki, pod oficjalną nazwą Kościół Starokatolicki Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie, za publicznoprawny związek religijny, korzystający w GG z wolności wyznania i kultu religijnego. Zgodnie z § 4 rozporządzenia statut i prawo kościelne tego Kościoła oraz ich zmiany wymagały uzyskania zgody Głównego Wydziału Spraw Wewnętrznych

³⁵ APL, Sąd Okręgowy w Lublinie 1939–1944 (SOL 1939–1944), sygn. 2/26, k. 7, Wyrok Sądu Okręgowego w Lublinie z 27 maja 1940 r. w sprawie C 38/40.

³⁶ APL, SOL 1918–1944, sygn. 227/4, k. 177, Repertorium „C” za lata 1939–1941, Sprawa I C 235/1940.

³⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks Postępowania Cywilnego, t.j. Dz.U. 1932, nr 112, poz. 934 (dalej: kpc z 1930 r.).

³⁸ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/208, k. 1, Postanowienie Sądu Okręgowego w Lublinie z 2 listopada 1940 r. w sprawie C 262/40.

³⁹ APK, SOK 1939–1945, sygn. 16, k. 199, Repertorium „C” za lata 1939–1943, Sprawa I C 85/1941.

⁴⁰ Rozporządzenie z 22 kwietnia 1941 r. o uznaniu Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie, Dz. RGG 1941, nr 35, 213.

w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Największe znaczenie ma jednak § 10, na mocy którego „przeprowadzenie rozwodów osób, przynależnych do Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie, należy do sądów państwowych”. W tym samym dniu wydano również analogiczne rozporządzenie regulujące status prawny Kościoła Metodystów w GG⁴¹.

Tabela 1. Przebieg postępowań rozwodowych przed Sądem Okręgowym w Lublinie w latach 1939–1944 stron wyznania starokatolickiego

Sygn. sądowa	Strona powodowa	Strona pozwana	Rozstrzygnięcie	Data
IC 192/41 ⁴²	Józef B. reprezentowany przez pełnomocnika – wyznanie starokatolickie	Stanisława B. – wyznanie starokatolickie	Cofnięcie pozwu przez powoda	6.10.1941
IC 254/41 ⁴³	Wacław A. – wyznanie starokatolickie	Sabina A.	Rozwiązanie małżeństwa z winy pozwanej	16.12.1941
IC 314/41 ⁴⁴	Józef B. reprezentowany przez pełnomocnika – wyznanie starokatolickie	Stanisława B. – wyznanie starokatolickie	Zawieszenie postępowania do czasu zatwierdzenia prawa małżeńskiego Kościoła Starokatolickiego w GG	5.05.1942
IC 315/41 ⁴⁵	Leon K. reprezentowany przez pełnomocnika – wyznanie starokatolickie	Stanisława K. – wyznanie rzym. kat.	Odrzucenie powództwa z uzasadnieniem	30.01.1942
IC 322/41 ⁴⁶	Konstanty W. reprezentowany przez pełnomocnika – wyznanie starokatolickie	Karolina W. – wyznanie rzym. kat.	Zawieszenie postępowania do czasu zatwierdzenia prawa małżeńskiego Kościoła Starokatolickiego w GG	17.04.1942
IC 82/42 ⁴⁷	Zofia B. – wyznanie starokatolickie	Tadeusz B. – wyznanie rzym. kat.	Odroczenie – brak dalszych informacji o sprawie	27.10.1942

Źródło: badania własne.

⁴¹ Rozporządzenie z 22 kwietnia 1941 r. o uznaniu Kościoła Metodystów w Generalnym Gubernatorstwie, Dz. RGG 1941, nr 35, 215.

⁴² APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/422.

⁴³ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/475.

⁴⁴ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/522.

⁴⁵ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/523.

⁴⁶ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/530.

⁴⁷ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/605.

Scharakteryzowana wyżej regulacja miała istotny wpływ na wzrost liczby pozwów rozwodowych składanych do Sądu Okręgowego w Lublinie. Pomiedzy lipcem 1941 r. a kwietniem 1942 r. wniesiono sześć pozwów, w których co najmniej jedna ze stron deklarowała przynależność do Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w GG i jako podstawę prawną rozvodu wskazywano § 10 rozporządzenia z 22 kwietnia 1941 r. Przebieg tych postępowań ukazuje tabela 1.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że tylko jedno postępowanie zakończyło się merytorycznym rozstrzygnięciem. W pozostałych sprawach Sąd Okręgowy w Lublinie dwukrotnie zawiesił postępowanie, raz strona powodowa wycofała powództwo, raz sąd z powodu niewłaściwości odrzucił pozew, a w jednej sprawie, z powodu niemożności skutecznego doręczenia wezwania pozwanemu, sąd odroczył sprawę i na podstawie akt nie można było ustalić jej zakończenia. Warto odnotować, że dwie sprawy (I C 192/41: wycofanie powództwa i I C 314/41) dotyczyły tych samych osób. W czterech sprawach (I C 192/41; I C 314/41; I C 315/41; I C 322/41) powodowie reprezentowani byli przez tego samego pełnomocnika, adwokata Stefana Ciświckiego.

Sprawy rozwodowe wnoszone przez strony wyznania starokatolickiego ujawniły dwa problemy prawne. Po pierwsze, zgodnie z § 4 rozporządzenia regulującego status prawny tego Kościoła w GG prawo wewnętrzne Kościoła do swojej ważności wymagało zatwierdzenia Rządu Generalnego Gubernatorstwa. Urząd Biskupi Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w GG ks. Jana Padewskiego na kanwie sprawy I C 314/41 przesłał pismo, które zostało złożone do Sądu Okręgowego w Lublinie za pośrednictwem adwokata Stefana Ciświckiego, w którym wskazał, że na podstawie przyjętego na synodach w 1931 i 1935 r. prawa w tym Kościele małżeństwo unieważniały: przymus moralny albo fizyczny, bojaźń i lęk; nieuleczalna choroba ciała lub duszy, niemoc fizyczna, niedostateczny wiek; zbrodnicze usposobienie; bliskie pokrewieństwo⁴⁸. Przepisy te nie zostały jednak zatwierdzone w GG, dlatego w dwóch sprawach Sąd Okręgowy w Lublinie zawiesił postępowanie. Z analizy repertorium „C” wynika, że sprawy te nie zostały podjęte po postanowieniu o zawieszeniu.

Po drugie, problem dotyczył właściwości sądu państwowego, w sytuacji gdy powód był wyznania starokatolickiego, a strona pozwana innego wyznania chrześcijańskiego (akurat we wszystkich przypadkach dotyczyło to wyznania rzymskokatolickiego). Paragraf 10 rozporządzenia z 22 kwietnia 1941 r. dopuszczał właściwość sądów państwowych w sprawach o rozwód osób przynależnych do Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w GG, problematyczne natomiast było to, czy w sytuacji różności wyznań stron stosować przepisy prawa o małżeństwie z 1836 r. (właściwość sądu wyznania strony pozwanej), czy rozporządzenie generalnego gubernatora

⁴⁸ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/522, k. 6, Pismo Urzędu Biskupiego Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie z 1 października 1941 r. w sprawie małżonków B.

zniosło obowiązywanie w tym zakresie tych przepisów. Do kwestii tej odniósł się Sąd Okręgowy w Lublinie i w późniejszym postępowaniu zażaleniowym stanowisko to znalazło aprobatę Sądu Apelacyjnego w Lublinie:

Gdyby jednak powód Leon K. udowodnił swą przynależność do Kościoła Starokatolickiego [...] to wówczas właściwym do rozwiązania małżeństwa, osób wyznających różną religię chrześcijańską, byłby na zasadzie przepisu art. 196 prawa o małżeństwie z 1836 r. sąd duchowny wyznania, do którego należy strona pozwana [...].

Przepis § 10 rozporządzenia Gen.Gub. z 22 kwietnia 1941 r. przekazujący sądom państwowym orzekanie rozwodów osób przynależnych do Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Gen.Gub. dotyczy zdaniem sądu wypadku, gdy obie strony (małżonkowie) należą do tego samego wyznania, nadto miałyby zastosowanie wówczas, gdyby strona pozwana wyznawała nie religię rzym-kat jak w konkretnym wypadku, lecz starokatolicką Unii Utrechckiej.

Cytowane rozporządzenie Gen.Gub. nie uchyliło bynajmniej w stosunku do osób przynależnych do Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej przepisu art. 196 prawa o małżeństwie z 1836 r.

Z drugiej strony trudno przypuszczać, by ustawodawca wyjmując z jurysdykcji sądu duchownego Kościoła Starokatolickiego orzekanie rozwodów, ustanowił przywilej tego wyznania nad wszystkimi innymi w postaci ustanowienia wyłącznej właściwości forum powołanego do orzekania o rozwodzie Starokatolików, bez względu na wyznanie drugiego współmałżonka⁴⁹.

Należy zatem uznać, że jeden przypadek orzeczenia rozwodu (I C 254/41) przez Sąd Okręgowy w Lublinie między powodem starokatolikiem a pozwaną katoliczką był wadliwy zarówno z uwagi na niewłaściwość sądu państwowego w sprawie, jak i brak formalnego zatwierdzenia w GG przepisów Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej. Stanowił zarazem pierwszy przypadek, w którym sąd musiał zająć stanowisko w tego typu sprawie. Z okoliczności sprawy wynika, że było to orzeczenie korzystne dla obu stron, dlatego wyrok nie został poddany kontroli instancyjnej. W kolejnych sprawach Sąd Okręgowy w Lublinie zmienił już swoją praktykę.

Ciekawa z uwagi na kwestie terytorialne była sprawa o rozwód wniesiona przed Sąd Okręgowy w Lublinie 27 sierpnia 1941 r. Powód, Stanisław Ł., zamieszkały w Lublinie, reprezentowany przez adwokata Kazimierza Miernowskiego, wniósł pozew o rozwód przeciwko żonie Franciszce Ł., zamieszkałej w Grudziądzu, włączonym w 1939 r. do Rzeszy. Małżeństwo zawarto w 1920 r. w Grudziądzu, według pozwu miało syna Jerzego, mieszkającego w 1941 r. w Warszawie. Jako powód wniesienia

⁴⁹ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/523, k. 13, Postanowienie Sądu Okręgowego w Lublinie w sprawie C 315/41 z 30 stycznia 1942 r.

rozvodu wskazano, że pozwana od czterech lat miała nie żyć z powodem, dopuszczała się względem niego gróźb i obelg. Pełnomocnik powoda w pozwie wskazał na art. 43 kpc z 1930 r. jako podstawę prawną ustalenia właściwości Sądu Okręgowego w Lublinie w sprawie⁵⁰. Chodziło o możliwość dopuszczenia wniesienia pozwu w sprawie małżeńskiej przed sąd właściwy dla ostatniego wspólnego miejsca zamieszkania stron⁵¹. W sprawie tej w drodze pomocy prawnej za pośrednictwem Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Gubernatora Dystryktu Lubelskiego przesłuchano pozwaną. Franciszka Ł. złożyła do sądu wnioski o oddalenie powództwa, wskazując, że w małżeństwie urodziło się troje dzieci, żona po wybuchu wojny dołączyła do męża w Lublinie, on jednak kazał jej wrócić do Grudziądza. Nie zgadzała się też z zarzutem kierowania wobec męża gróźb i obelg⁵². Pozwanej wyznaczono adwokata na mocy prawa ubogich. W trakcie postępowania w drodze rekwizycji próbowano przesłuchać świadków – dzieci stron. Warunki okupacyjne, przebywanie stron i świadków w różnych jurysdykcjach spowodowały, że pełnomocnik powoda wniósł do sądu wnioski o zawieszenie postępowania na czas wojny. Pełnomocnik pozwanej zgodził się na ten wniosek i Sąd Okręgowy w Lublinie 12 grudnia 1942 r. wydał postanowienie o zawieszeniu postępowania do czasu zakończenia wojny⁵³.

Ostatnia z zachowanych spraw rozwodowych pochodziła z lipca 1942 r. Pozew rozwodowy wniósł adwokat Stanisław Radzki w imieniu Fajgi F. przeciwko Fiszlowi F. Obie strony były wyznania mojżeszowego. Przed wniesieniem pozwu do sądu okręgowego strony zwróciły się do rabina z oświadczeniem o obopólnej zgodzie na rozwiązanie małżeństwa przez rozwód. Jak wskazał adwokat Radzki, według przepisów religii stron wzajemna zgoda była wystarczającym powodem „likwidacji małżeństwa”. Pełnomocnik strony powodowej wniósł także o wyznaczenie sprawy na jedno z najbliższych posiedzeń sądu, rozpoznanie sprawy pod nieobecność stron, rozwiązanie małżeństwa Fajgi i Fiszla F. za wzajemną zgodą stron oraz skompensovanie kosztów⁵⁴. Do pozwu dołączono zaświadczenie rabina Hersza Mejelecha Talmuda, w którym potwierdził on, że 5 lipca 1942 r. został przed nim przeprowadzony, za zgodą stron, rozwód religijny. W zaświadczeniu dodano, że zgodnie z kanoniczną księgą *Ewen-Haezer* wzajemna zgoda stron była wystarczającą podstawą przepro-

⁵⁰ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/452, k. 1, Pozew rozwodowy wniesiony przez adwokata Kazimierza Miernowskiego z 27 sierpnia 1941 r.

⁵¹ Art. 43 kpc z 1930 r. Pełnomocnik pozwanej starał się wzruszyć postanowienie Sądu Okręgowego w Lublinie o właściwości sądu według ostatniego miejsca zamieszkania stron, Sąd Apelacyjny w Lublinie podzielił jednak ustalenia Sądu Okręgowego w Lublinie.

⁵² APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/452, k. 17, Wniosek Franciszki Ł. z 20 stycznia 1942 r. do Sądu Okręgowego w Lublinie.

⁵³ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/452, k. 17, Wniosek Franciszki Ł. z 20 stycznia 1942 r. do Sądu Okręgowego w Lublinie.

⁵⁴ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/668, k. 1, Pozew adwokata Stanisława Radzkiego z 9 lipca 1942 r.

wadzenia rozwodu⁵⁵. W późniejszych dniach do sądu doręczono pełnomocnictwo pozwanego udzielone adwokatowi Henrykowi Radomskiemu oraz akt ślubu. Termin posiedzenia został wyznaczony na 21 lipca 1942 r., strony podpisały zaświadczenie przygotowane przez Radę Żydowską w Lublinie, w którym oświadczyły, że znany był im termin rozprawy w ich sprawie. Oświadczenie to zostało następnie złożone do akt sprawy i miało prawdopodobnie zastąpić wezwanie urzędowe. W trakcie posiedzenia pełnomocnik powódki poparł powództwo, a pełnomocnik pozwanego zgodził się na rozwód. Wyrokiem z 21 lipca 1942 r. Sąd Okręgowy w Lublinie uznał małżeństwo Fajgi i Fiszla F. za rozwiązane za wzajemną zgodą stron. W tej sprawie uwagę zwracają przede wszystkim okoliczności faktyczne. Strony sprawy zamieszkiwały „osiedle Majdan Tatarski”, a dokładnie ul. Majdanek 15. Było to getto szczątkowe, powstałe w kwietniu 1942 r. po likwidacji getta na Podzamczu. Ostatecznie zostało zlikwidowane w listopadzie 1942 r.⁵⁶ Trudna pozycja stron żydowskich widoczna jest w składanych przez pełnomocnika wnioskach o jak najszybsze wyznaczenie terminu posiedzenia czy też o rozpoznanie sprawy pod nieobecność stron.

3. Dyskusja wyników

Analiza spraw o rozwód toczących się przed Sądem Okręgowym w Lublinie w badanym okresie w GG wskazuje na praktykę stosowania przepisów prawa o małżeństwie z 1836 r., a więc wyznaniowego systemu małżeńskiego prawa osobowego, w specyficznych warunkach okupacji niemieckiej. Do Sądu Okręgowego w Lublinie pomiędzy 1940 a 1942 r. wpłynęło dziesięć pozwów o rozwiązanie małżeństwa przez rozwód. Z lat 1942–1944 nie zachowały się, mimo stosunkowego dobrego stanu zachowania, akta innych postępowań z przedmiotowego zakresu. Merytorycznie rozpatrzono trzy sprawy, które zakończyły się orzeczeniem rozwodu. Orzeczenie w jednej z tych spraw należy uznać za błędne. W pozostałych dwóch sprawach sąd orzekł zgodnie z prawem. Jeden z pozwów dotyczący katolików sprawiał wrażenie złożonego „na próbę”, jakby strony liczyły, że w GG dopuszczone było (zostanie) orzekanie rozwodów. Tego typu pozwy składane były w 1940 r., po uruchomieniu sądów polskich w GG, także przed innymi sądami. Kończyły się one odrzucaniem pozwów na posiedzeniach niejawnych. Po wydaniu rozporządzenia o uznaniu statusu Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w GG wzrosła liczba składanych pozwów rozwodowych. Ogólnie na podstawie przepisów tego rozporządzenia starano się o rozwód w sześciu sprawach. Jak wskazano wyżej, nie było to jednak

⁵⁵ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/668, k. 2, Zaświadczenie rabina Hersza-Meilecha Talmuda z 7 lipca 1942 r.

⁵⁶ Jakub Chmielewski, *Getto szczątkowe na Majdanie Tatarskim*, dostęp: 4 listopada 2025, <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/getto-na-majdanie-tatarskim-warunki-zycia/>.

łatwe i przepisy rozporządzenia GG nie tyle dopuściły orzekanie rozwodów wobec członków Kościoła starokatolickiego, ile ustaliły właściwość sądu państwowego (sądu okręgowego) w tego typu sprawach. Jednocześnie brak formalnego zatwierdzenia przez władze GG prawa tego Kościoła nie pozwalał na merytoryczne rozpatrywanie nawet tych spraw, w których spełniono wszystkie przesłanki do orzeczenia rozwodu przez sąd okręgowy. Należy ocenić, na ile przepisy te były wykorzystywane przez strony do uzyskania rozwiązania małżeństwa. We wszystkich sześciu przypadkach dotyczących prawa Kościoła starokatolickiego strony w momencie zawierania małżeństwa należały do Kościoła rzymskokatolickiego. Zmiany wyznania dokonywano często tuż przed wniesieniem pozwu, a w niektórych sprawach strony miały trudności z udowodnieniem przynależności do danego Kościoła. Wskazuje to, że były to działania celowe, nakierowane na uzyskanie, ważnych prawnie, rozwodów.

Okoliczności okupacji najbardziej ujawniły się w sprawach, w których co najmniej jedna ze stron była wyznania mojżeszowego. Pierwszy pozew wniesiony tuż po uruchomieniu Sądu Okręgowego w Lublinie dotyczył małżeństwa mieszanego, którego sytuację dodatkowo komplikowało niemieckie pochodzenie żony⁵⁷. Według pozwu strony tuż przed wybuchem wojny w 1939 r. przeniosły się z Poznania do Lublina, a już 15 listopada 1939 r. miały już wspólnie nie mieszkać. Trudno tu nie dopatrzeć się związku z utworzeniem GG i wydaniem pierwszych aktów prawnych dyskryminujących Żydów. Rozwód miał prawdopodobnie na celu ratowanie aryjskiej żony i ewentualnie majątku małżonków⁵⁸.

Z akt nie da się wyczytać motywu stojącego za rozwodem Fajgi i Fiszla F. W tej sprawie ważniejsze od okoliczności prawnych wydają się okoliczności faktyczne, przede wszystkim fakt, że Żydzi mogli praktycznie do końca wносить pozwy do sądów polskich. Strony tej sprawy przebywały w getcie szczątkowym, działały przez pełnomocników, a całe postępowanie toczyło się w lipcu 1942 r., kiedy większość żydowskich mieszkańców Lublina została już zamordowana. Niemożliwy do wskazania jest powód, dlaczego małżonkowie zdecydowali się na formalny rozwód, nie tylko religijny, ale także zatwierdzony przez sąd państwowy. W pismach wskazywano jedynie, że obie strony wyrażały zgodę na rozwód. Za tą decyzją musiały stać nie tylko względy symboliczne czy faktyczne, ale także oczekiwane skutki prawne.

Okoliczności okupacyjne znacznie utrudniały przeprowadzenie niektórych czynności procesowych, przede wszystkim stawianictwa stron, przesłuchania świadków, prawidłowego doręczenia wezwań i pism procesowych. Dla stron niełatwe było wskazanie adresów (miejsca przebywania) konkretnych osób. Z tych powodów w jednej ze spraw strony zdecydowały się zawiesić postępowanie do czasu zakoń-

⁵⁷ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/26, k. 3, Dokument ślubu nr 485 z 17 sierpnia 1935 r.

⁵⁸ Na taki faktyczny powód niektórych pozwów rozwodowych mieszanych małżeństw w okresie okupacji wskazuje Zarzycki, *Rozwód w świetle*, 656–663.

czenia wojny, a w drugiej odroczone rozpoznanie sprawy z uwagi na niedoręczenie wezwania pozwanej.

Wśród powodów wskazanych przez strony w celu rozwiązania małżeństwa nie odnotowano przypadków mających bezpośredni związek z wojną lub okupacją. Wołę uzyskania rozwodu uzasadniano m.in. poprzez „niezgodność charakteru i złośliwe opuszczenie męża przez żonę”, przy czym w sprawie tej żona dodatkowo miała oskarżyć męża o popełnienie przestępstwa, nie podano jednak, czy była ona pokrzywdzoną w sprawie⁵⁹. W innej sprawie małżeństwo, zawarte w 1937 r., przestało razem mieszkać po trzech miesiącach po ślubie, gdyż:

Powód upominał pozwaną i prosił żeby zaniechała tego [zaniedbywania gospodarstwa domowego i przebywania poza domem na zabawach – H.M.], lecz to nie skutkowało. Wreszcie straciwszy cierpliwość, powód zareagował kategorycznie i skarcił czynnie pozwaną. Wtedy pozwana sprowadziła brata swego, matkę i kochanka tej ostatniej, którzy pobili powoda⁶⁰.

Kolejna z przyczyn przytoczonych w badanym pozwie została wskazana przez powódkę, która została zmuszona do małżeństwa przez swoich rodziców. Dodatkowo akty płciowe powodowały u powódki ból, spowodowany specyficzną budową narządów płciowych, potwierdzoną załączonym do pozwu zaświadczeniem lekarskim. Mąż miał kilkakrotnie w ciągu dwóch miesięcy wspólnego pożycia zmuszać żonę do stosunków płciowych. Jako ogólną przyczynę rozwiązania małżeństwa w tej sprawie wskazano odczuwany przez strony wstręt i urazę⁶¹.

Zakończenie

Praktyka stosowania prawa przez Sąd Okręgowy w Lublinie w latach 1939–1944 w sprawach o rozwód wskazuje, że sąd ten działał na podstawie i w granicach prawa. Podstawą orzekania było prawo obowiązujące na obszarze właściwości tego sądu przed 1939 r. Okres okupacji niemieckiej nie zmienił jego praktyki, nie ułatwiono stronom rozwiązywania małżeństw. Z przeprowadzonych badań wynika, że rozwody nie były instrumentem realizacji polityki niemieckiej w GG na obszarze właściwości Sądu Okręgowego w Lublinie. Możliwość uzyskania rozwodu była, tak jak przed wojną, istotną kwestią prawną-społeczną na obszarze obowiązywania wyznaniowego systemu małżeńskiego. O istotności tych zagadnień i dalszym trwaniu problemów sprzed 1939 r. świadczą tezy prawne Sądu Apelacyjnego w Warszawie, które uznano

⁵⁹ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/523, k. 1, Pozew z 12 grudnia 1941 r.

⁶⁰ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/475, k. 1, Pozew z 29 września 1941 r.

⁶¹ APL, SOL 1939–1944, sygn. 2/605, k. 1–3, Pozew z 12 kwietnia 1942 r.

za istotne i rozsyłano do innych sądów w GG. Osoby zainteresowane rozwiązaniem małżeństwa starały się różnymi sposobami uzyskać prawne orzeczenie rozwodu. W II RP takim sposobem była np. zmiana miejsca zamieszkania i przeniesienie się na obszar obowiązywania innych przepisów prawa małżeńskiego. W badanym zakresie możliwość tę dostrzeżono w konwersji wyznania i przystąpieniu do Kościoła starokatolickiego. Sąd Okręgowy w Lublinie, poza jednym przypadkiem, ściśle trzymał się w tych sprawach litery prawa, zarówno przedwojennego, jak i rozporządzenia generalnego gubernatora, i nie był wcale liberalny. Uzyskane wyniki ukazują także wpływ okoliczności okupacyjnych na możliwość dochodzenia swoich praw przed sądami, co znacznie utrudniały względy czysto praktyczne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie: 233; 368; 369; 370; 371; 372.
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Sąd Okręgowy w Piotrkowie Wydział Zamiejscowy w Częstochowie 1939–1945: 1; 4; 10; 20; 22; 29; 59; 60; 61; 64; 74; 87; 98; 108; 109.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Sąd Okręgowy w Kielcach 1939–1945: 16; 798.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Sąd Apelacyjny w Lublinie 1918–1939: 13/5.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Sąd Okręgowy w Lublinie 1918–1944: 227/4.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Sąd Okręgowy w Lublinie 1939–1944: seria 2: 26; 208; 422; 452; 475; 522; 523; 530; 605; 668.
- Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1917–1944: 105.

Źródła prawa

- Prawo o małżeństwie*. Warszawa 1836. <https://polona.pl/preview/a54cef4a-2989-4a43-92a6-da7dc98c1d07>.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks Postępowania Cywilnego, t.j. Dz.U. 1932, nr 112, poz. 934.
- Rozporządzenie generalnego gubernatora z 22 kwietnia 1941 r. o uznaniu Kościoła Starokatolickiego Unii Utrechckiej w Generalnym Gubernatorstwie, Dz. RGG 1941, nr 35.
- Rozporządzenie generalnego gubernatora z 22 kwietnia 1941 r. o uznaniu Kościoła Metodystów w Generalnym Gubernatorstwie, Dz. RGG 1941, nr 35.
- Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych wewnętrznych, Dz.U. 1926, nr 101, poz. 580.

Orzecznictwo

- Orzeczenie SN z 10 listopada 1938 r. sygn. I C 1832/37, Orzecznictwo Sądów Polskich 1939, z. 7/8, poz. 352.

Opracowania

- Dworas-Kulik, Judyta. „Debate Over Secularisation of the Marriage Law in the Second Polish Republic”. *Prawo Kanoniczne* 63, z. 3 (2020): 137–153. <https://doi.org/10.21697/pk.2020.63.3.07>.
- Dworas-Kulik, Judyta. „Personal Marriage Law of the Second Polish Republic in the Eastern Lands of the Former Russian Partition”. *Studia Iuridica Lublinensia* 33, z. 2 (2024): 25–44. <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2024.33.2.25-44>.
- Dworas-Kulik, Judyta. *Prawne regulacje dotyczące bigamii w Polsce w latach 1918–1939*. Wydawnictwo KUL, 2019.
- Fastyn, Arkadiusz. „Problem powstania i charakteru prawa małżeńskiego z 1836 roku”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 64, z. 2 (2012): 193–209. <https://doi.org/10.14746/cph.2012.64.2.08>.
- Fastyn, Arkadiusz. „Zawarcie małżeństwa mieszanego wyznaniowo według prawa małżeńskiego z 1836 roku”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 65, z. 1, (2013): 229–247. <https://doi.org/10.14746/cph.2013.65.1.09>.
- Fiedorczyk, Piotr. „Polish matrimonial law 1918–1939: regulations, attempts to unify and codify”. W: *Kulturkampf um die Ehe: Reform des europäischen Eherechts nach dem Grossen Krieg*, red. Martin Löhnig. Mohr Siebeck, 2021.
- Górnicki, Leonard. *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*. Kolonia Limited, 2000.
- Graczyk, Konrad, i Hubert Mielnik. „Okupacyjne prawo, sądy i administracja na ziemiach polskich pod władzą niemiecką 1939–1945 – stan badań i postulaty badawcze”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 45, z. 1, (2025): 32–66. <https://doi.org/10.48261/PIS254502>.
- Gwiazdomorski, Jan. *Trudności kodyfikacji osobowego prawa małżeńskiego w Polsce*. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935.
- Konic, Henryk. *Prawo małżeńskie obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym*. Księgarnia F. Hoesicka, 1924.
- Mielnik, Hubert. *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*. Wydawnictwo UMCS, 2020.
- Paciorkowski, Szymon. „Problematyka tzw. legalnej bigamii w II RP w świetle spraw małżeńskich toczonych przed Sądem Okręgowym w Poznaniu”. *Adam Mickiewicz University Law Review* 2 (2013): 15–28.
- Silberklang, David. *Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim*. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Yad Vashem, 2022.
- Szulczyński, Andrzej. *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Wydawnictwo Słowo, 2020.
- Wrzyszczy, Andrzej. „O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945”. *Zeszyty Majdanka* 14 (1992): 113–125.
- Wrzyszczy, Andrzej. *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*. Wydawnictwo UMCS, 2008.
- Zarzycki, Zdzisław. „Attempts to Codify Personal Matrimony Law in the Second Polish Republic. A Fiasco or Perhaps a Success?”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 15, z. 2 (2022): 261–273. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.018.15721>.

- Zarzycki, Zdzisław. „Kurator absentis w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w latach 1939–1945”. W: *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*. T. II, red. Stanisław Grodziski, Dorota Malec, Anna Karabowicz i Marek Stus. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- Zarzycki, Zdzisław. „Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej”. W: *Cuius regio, eius religio? Cz. II*, red. Grzegorz Górski, Leszek Ćwikła i Marzena Lipska. Wydawnictwo KUL, 2008.
- Zarzycki, Zdzisław. „Obrońca węzła małżeńskiego w świeckim prawie małżeńskim w Królestwie Polskim w XIX wieku”. *Studia Iuridica Lublinensia* z. 3, t. 25, (2016): 1027–1044. <https://doi.org/10.17951/sil.2016.25.3.1027>.
- Zarzycki, Zdzisław. „Obrońcy węzła małżeńskiego w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w okresie II wojny światowej”. W: *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*. Ks. II, red. Marian Mikołajczyk. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010.
- Zarzycki, Zdzisław. „Post-Austrian Divorce Law in Małopolska from 1918 to 1945. Selected Issues”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 12, z. 3 (2019): 319–359. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.19.011.10932>.
- Zarzycki, Zdzisław. *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- Zarzycki, Zdzisław. „Śluby i rozwody w getcie łódzkim”. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa* 28, (2025): 173–207. <https://doi.org/10.48269/2450-6095-sdpipp-28-010>.
- Zarzycki, Zdzisław. „Wielokrotni rozwodnicy na wokandzie Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 7, z. 2 (2014): 287–298. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.14.025.2266>.

Źródła internetowe

- Chmielewski, Jakub. *Getto szczątkowe na Majdanie Tatarskim*. Dostęp: 4 listopada 2025. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/getto-na-majdanie-tatarskim-warunki-zycia/>.
- „Poemat o mieście Lublinie”. *Sklep z zabawkami*. Dostęp: 5 listopada 2025. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/poemat-o-miescie-lublinie-sklep-z-zabawkami/>.